

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА (1848-61 – 1914 рр.)

В статті проаналізовано зміни у землекористуванні різних частин України зумовлені скасуванням кріпосного права, охарактеризовано сформовані види селянського землекористування та результати Столипінського землепорядкування.

Ключові слова: землекористування, Столипінське землепорядкування, кріпосне право.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Важливість та незамінність земельних ресурсів, які виконують функції предмета праці і засобу виробництва в сільському і лісовому господарстві, природного ресурсу і носія корисних копалин, просторового базису всієї сукупності форм і видів суспільної діяльності, територіальної основи державності та національного самовизначення, обумовлює значний інтерес до дослідження різноманітних аспектів і форм землекористування широким колом науковців. Сприятливе розташування території України, наявність продуктивних земель зумовили домінування в її межах сільськогосподарського типу землекористування завдяки якому аж до початку XIX ст. забезпечувало своє існування близько 90 % населення. Система землекористування в різних регіонах нашої держави сформувалася під впливом природних, історичних, етнокультурних, соціально-економічних чинників, які обумовили поєднання різних напрямів використання земельного фонду та формування певного стану екологічної ситуації.

Земля у всіх суспільно-історичних формаціях вважалася символом багатства і достатку, а ефективність її використання була зумовлена рівнем знань про виробничі та екологічні функції основного засобу виробництва. Історичний підхід у дослідженні землекористування ґрунтується на аналізі розрізнених літературних джерел та архівних матеріалів, що дозволяє отримати відомості про форми власності на землю, структуру земельних угідь та посівних площ, завдання та помилки земельних реформ. Ліквідація кріпосного права, як визначна політична подія, також була масштабною земельною реформою, оскільки скасовувався сформований впродовж століть принцип використання землі та створювалися передумови для інтенсифікації землекористування, переходу на новий рівень розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В процесі історичного розвитку в межах України, яка, в більшості, перебувала під владою інших держав, в різні періоди формували-

ся відповідні моделі використання земельного фонду, форми привласнення основного засобу виробництва та групи залежного населення. Історичні аспекти формування земельних відносин частково розглядаються в працях В.В. Горлачука [3], А.М.Третьяка [13] та цілому ряді історичних наукових публікацій [1,2,4-12], де висвітлюються розрізнені відомості щодо використання земель в різних регіонах України.

Формування цілей статті. Метою статті є встановлення змін у використанні земель України, які на той час перебували під владою різних держав, зумовлених ліквідацією кріпосного права, характеристика сформованих селянських землеволодінь і напрямків вдосконалення землекористування, аналіз причин і наслідків для землекористування в Україні Столипінської реформи.

Виклад основного матеріалу. Низька ефективність моделі, яка базується на панщині та юридичній залежності селянина від поміщика, відчуження у селян права власності на землю, постійні селянські виступи проти непосильного гноблення, змусило уряди держав до кардинальної зміни системи землекористування. Першими такі зміни почали впроваджуватись в австрійській монархії, куди входили Галичина, Буковина та Закарпаття. Патент цісаря Фердинанта I від 17 квітня 1848 року звільнив від панщини та інших повинностей селянство Галичини, а з липня 1848 р. дія цього патенту поширилась на територію Буковини і з березня 1853 р. стало вільним селянство Закарпаття. Скасування панщини остаточно ліквідувало юридичну залежність селянина від панського двору, їм надавалися права громадян держави і права власності на наявну в їхньому користуванні земельну ділянку. Взамін за скасовану ренту поміщики отримували викуп. Також патент визнавав сервітутні володіння громадян поміщицькою власністю, чим узаконював пограбування поміщиками селянських лісів і пасовищ, за користування якими селянам у законному порядку потрібно було вносити відповідну плату, крім прав на

збирання квітів і випасання худоби на панських парах і стернях. Патент ліквідував різницю між домінікальними і рустикальними землями.

За звільнення селянам доводилось платити величезний викуп, щорічні платежі від якого в Галичині перевищували річні доходи поміщиків від орної землі. У Східній Галичині та Буковині налічувалось 375 тис. зобов'язаних до компенсації селян. Загальна вартість повинностей становила 2320,7 тис. золотих ринських, а на Буковині – 4 млн. зол. рин. Сума викупу становила у Східній Галичині 40 415 тис. зол. рин., а на Буковині – 4 млн. зол. рин, тобто капіталізована на 20 вартість усіх повинностей. Поміщики одержували не готівку, а 5% облігації, які погашались кожного року. Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння, що стало вагомою перепоною на шляху до створення високопродуктивних селянських господарств. Якщо в 1889 році на великих землевласників у Східній Галичині припадало 42,1% від всієї площі краю, то у 1902 році на земельні маєтки площею понад 5 тис. га приходилось 85,1%. В межах Північної Буковини у 1890 р. 238 великим землевласникам належало майже 40,5% території. Натомість, число безземельних селян в регіоні коливалось від 25 до 30% усього населення, що змушувало їх шукати заробітки в промисловості. Хоча окремі селяни активно збагачувались, зосереджуючи в своїх руках значні площі землі [6, с. 430].

Активний поштовх до ще більшого подрібнення селянського землеволодіння дав закон від 1.10.1868 р., що надавав селянам право вільно ділити свою землю. Цей закон сприяв активізації товарно-грошових відносин, лихварства, що погіршувало становище селян.

Західноукраїнські землі в межах монархії характеризувалися аграрним перенаселенням (кількість надлишкового населення 660 тис. осіб), що при обмеженості заробітків стимулювало у другій половині XIX – початку XX ст. активну міграцію за океан і Європу. Зароблені гроші селяни використовували для купівлі землі та інтенсифікації власних господарств. У 1902 році в Галичині 71,4% господарів із площею понад 100 га, 60,7% з площею 20-50 га та 56,6% – від 5 до 20 га мали сільськогосподарські машини.

Зростання експортних потреб і потреб внутрішнього ринку сприяли розвитку торгівельного господарства та збільшенню валових зборів пшениці, жита, кукурудзи. Інтенсифікація землеробства сприяла збільшенню збору

зернобобових, картоплі. Важливу частку у структурі посівних площ займали технічні культури: хміль, льон, коноплі. Поштовхом для розвитку хмелярства були потреби пивоваріння. Вирощений в Рогатині хміль у 1878 р. одержав першу премію на Паризькій виставці. Вирощування льону і коноплі лімітувалось відсутністю фабрично-заводської промисловості, незначними об'ємами експорту сировини (Чехія, Австрія, Пруссія) та власними потребами селянських господарств. Активно розвивалось садівництво, яке було прибутковою галуззю сільського господарства. Важливою складовою землеробського капіталізму у західноукраїнських землях було тваринництво, вівчарство, свинарство, птахівництво, що дозволяло отримувати чималі прибутки.

Капіталістична еволюція землекористування швидше відбувалась в маєтках поміщиків, натомість в селянських господарствах, які мали натуральний характер, вона відбувалась повільніше. Еволюція, в основному, спрямовувалась на інтенсифікацію сільськогосподарського землекористування.

Зростання ринків товарної сільськогосподарської продукції вимагало підвищення врожайності основних культур, що досягалось вже традиційними сівозмінами і внесенням органічних добрив. Крім цього, в цей період відбувалася поступова заміна відсталої трипільної системи більш прогресивнішими системами сівозмін та започаткувалося внесення мінеральних добрив. В 90-х роках XIX ст. в Галичину щорічно ввозили близько 2 000 вагонів мінеральних добрив. В регіоні активно діяв ринок купівлі-продажу землі, оренди та суборенди. Розвиток фабрично-заводського виробництва в західноукраїнському краї поступово витісняв традиційні селянські промисли (ткацтво, гончарство, переробку деревини).

До скасування панщини на Закарпатті нараховувалось 15 230 кріпацьких селянських дворів, яким належало 5 419 земельних наділів (телеків) загальною площею 205 600 угорських гольдів (1 у.г. = 0,43 га), або 17,5% ріллі, 19% усіх сіножатей краю. В населених пунктах краю проживало 42 359 родин наймитів, які мали мізерні наділи або взагалі не мали землі.

Цісарський патент від 1853 року мав за мету захист поміщицьких землеволодінь, оскільки на їхню користь було проведено відмежування селянських лісів і пасовиськ (сегрегація) і зведення в один масив орних земель селянських господарств (комасація). Поміщики і упра-

вители на власний розсуд визначали розміри селянських угідь, надаючи їм найгірші за якістю землі. Розмір лісу, що виділявся на кожен земельний наділ становив від 2 до 9 гольдів, а пасовищ – від 2 до 12 гольдів, хоча патент передбачав площу в межах до 22 гольдів [5,6,15].

Одночасно з комасацією проводилось виявлення зайвих земель, які були освоєні селянами ще до 1848 р. Частина таких земель передавалась поміщикам, а інша селянам за викуп. Після проведення аграрної реформи в межах Закарпаття 53% угідь належали великим землевласникам. На 120 великих поміщицьких землеволодінь з площею понад 1 000 гольдів приходилось півмільйона гольдів угідь, що в п'ять разів більше за земельну площу всіх парцелярних ділянок [14].

У другій половині XIX ст. сільське господарство Закарпаття базувалось на низько-ефективній системі обробітку землі (трипілля, двопілля), що зумовлювало низькі врожаї основних культур. Впровадження товарного землеробства, розширення ринків збуту вимагало змін. За період 1869-1905 рр. завдяки осушенню боліт, вирубуванню лісів і чагарників площа землеробських угідь збільшилась на 335 тис. гольдів. Станом на 1905 рік площа сільськогосподарських угідь Закарпаття становила 1550 гольдів. За вказаний період посівні площі збільшилися на 77%, а у їхній структурі домінували кукурудза, пшениця, картопля, сади і виноградники. У сільському господарстві все частіше використовувались машини (сівалки, культиватори), що зумовлювало заміну відробітків вільнонайманою працею. Значну частку сільського господарства, особливо в гірській частині, займало тваринництво. В поміщицьких господарствах зароджувалось промислове виробництво.

В межах Російської імперії, яка була економічно відсталою державою з низькою продуктивністю селянської праці, постійними селянськими виступами проти поміщицького свавілля, аграрна реформа 1861 року була ініційована царським урядом. Потужним поштовхом до проведення реформи була поразка Росії в Кримській війні (1853-1856 рр.).

Положення 19 лютого 1861 року регламентувалось системою законодавчих актів з ліквідації кріпосного права та врегулювання землекористування, землеволодіння та повинностей, що зрівняло в громадянських правах селян різних категорій, а також узаконило велику

різницю в умовах їхнього існування, створивши умови для розшарування селянства на багатих та бідних. Проведена реформа істотно прискорила ринкову еволюцію аграрних відносин і мала певні регіональні відмінності. Розміри селянського землеволодіння збільшилися лише на Правобережній Україні, а в інших губерніях відбулося його скорочення, в середньому, на 28%. Взагалі без землі або з наділом до 1,5 десятин (1 десятина – 1,0925 га) на ревізійну душу на волю було відпущено 344 тис. селян, близько 1,6 млн. осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційної норми в 5 десятин. В межах України існувала градація наділів, які поділялись на піші та тяглові. На півдні України 22,3% селянських дворів, що мали на ревізійну душу менше 5 десятин землі, належало лише 6,9% надільної землі; двори з наділами більше 10 десятин володіли 59% надільної землі [2, 10, 16].

Із поміщицьких селян наділи на викуп одержали 2320 тис. ревізійних душ (87% від цієї групи). Взагалі без наділів залишилось 9% поміщицьких селян. Мізерні дарчі наділи розміром до 1 десятини одержали 88 тис. ревізійних душ. На Лівобережжі безземельними залишилися 21% селянських господарств, а в степових губерніях – 44%. На Правобережжі 20% господарств поміщицьких селян одержали на викуп тяглові наділи, що дозволяли вести самостійне господарство, а 66% дворів отримали піші наділи, які не дозволяли господарствам існувати без сторонніх заробітків. Майже 14% селян не мали польових наділів, а обходились лишегородами.

Державні селяни у більшості губерній мали удвічі вищий земельний наділ ніж поміщицькі, однак після скасування панщини більшість державних селян залишились малоземельними або взагалі безземельними. Особливо у важкому становищі залишились дворові селяни, які не отримали навіть свого двору та присадибної ділянки, що змушувало їх наймитувати або ставати промисловими робітниками.

Малоземельність селянських господарств також посилювалась за рахунок поділу їхніх наділів при утворенні нових сімей. Сільське господарство України в складі Російської імперії мало екстенсивний характер з домінуючою трипільною системою землеробства, а в степовій частині частково збереглася перелогова. У структурі посівних площ домінували зернові культури (90%). Українські селяни використо-

ували традиційні прийоми обробітку ґрунту і рідко використовували передові досягнення колоністів. Досить поширеним явищем в процесі реформи було захоплення поміщиками громадських сіножатей і пасовищ, що викликало супротив селян. На відміну від великоросійських губерній, де домінувало общинне землекористування, в межах України традиційним було подвірне.

Після проведення реформи в межах українських губерній існувало три види селянського землекористування: подвірне, общинне та особисте.

В особистому землекористуванні перебували викуплені у поміщика чи держави наділи, а також частково прикуплені, що були у приватній власності селянина.

У подвірному землекористуванні була земля, що передавалась в наділ громаді при звільненні та ділилась на окремі ділянки, що переходили у власність окремих селянських родин. Керував кожною подвірною ділянкою старший господар дому, хоча сама ділянка і необхідний у господарстві реманент не передавались за заповітом, а лише відбувалась зміна господаря. Також до подвірних наділів входили земельні ділянки колишніх селян-общинників, які виходили з общини за викуп.

При общинному користуванні громада вважалась юридичною особою, що володіла земельним наділом та надавала його в тимчасове користування частинами сім'ям своїх членів. У постійній власності сімей була лише присадибна ділянка, а наділені общинні землі постійно переділялись. Таке землекористування зумовлювало зниження культури обробітку і виснаження ґрунтів внаслідок постійних переділів, придушення приватної ініціативи, спонукала до переселення та втрати сімейних цінностей. В межах України общинна форма землекористування становила лише 66%, тоді як в Європейській Росії 83,4%. При цьому, частка подвірного землекористування в Правобережних губерніях становила 96,3%, в Лівобережних – 43,1%, а в Південних – тільки 9,8% [1,4,6].

Нестача землі для ведення господарства з одного боку, та неспроможність бідних селянських господарств самостійно обробляти свої наділи (близько 50% господарств були безкінними) створили сприятливі умови для оренди землі. Заможні селянські господарства орендували близько 25% від їхнього надільного землекористування, проте чинне законодавство не давало надійних гарантій прав

орендарів і орендодавців.

Безземелля, скрутна економічна ситуація змушували селян мігрувати у південні губернії, де краще оплачувалась наймана праця, були сприятливі умови оренди і купівлі землі та можливості отримати більші за розміром земельні наділи.

Введення в дію реформ 1861 року стало стимулом для еволюції продуктивних сил та інтенсифікації землекористування. Розвиток товарного землеробства стимулював процес збільшення площі ріллі за рахунок зменшення кормових угідь. В межах України за період 1860-1887 рр. площа сіножатей скоротилась майже у п'ять разів, а на півдні України – у десять і більше разів. У степових регіонах України площа сіножатей у приватновласницьких землях скоротилась на 52%, а на Лівобережжі – на 23%. Швидкими темпами збільшувались площі під зернові і технічні культури, особливо на півдні. У 1884 р. в межах України обліковувалось 23,4 млн. десятин ріллі, що становило 21,9% від загально-російського земельного фонду. Українські селяни засівали 14,7 млн. десятин ріллі (67%) та були виробниками 65-68% загально-російського обсягу пшениці, що гарантувало експорт зернових культур (44,3% – пшениці, 49,4% – ячменю, 53,3% – жита). У структурі посівних площ вагому частку займали технічні культури: цукровий буряк, що забезпечував виробництво 80% цукру в імперії, хміль, тютюн, картопля, льон [7].

У пореформений період ряд традиційних селянських промислів (деревообробних, обробка каменю, гончарство, ткацтво і ін.) почали занепадати під впливом промислового та фабричного виробництва.

Ліквідація кріпосного права лише частково вирішила проблеми в землекористуванні: зростала кількість малоземельних і безземельних селян, посилювався обіг землі за рахунок залучення її в оренду та купівлю-продаж, ефективність землекористування залишилась низькою, що вимагало здійснення заходів більш поглибленого реформування.

Домінування общинного землекористування в царській Росії, що не стимулювало розвитку товарно-грошових відносин в аграрному секторі, змусило уряд 9 листопада 1906 р. розпочати реалізацію нової земельної програми, яку в честь її натхненника і виконавця П. Столипіна почали називати столипінським землевпорядкуванням. Основним завданням реформи була заміна общинного землекорис-

тування на одноосібні хутірські і відрубні господарства, які б стимулювалися розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Також урядові зусилля були спрямовані на підвищення рівня агротехніки в землевпорядкованих господарствах і переселення частини селян в Азіатську Росію з метою послаблення земельного голоду в старих землеробських регіонах.

В межах України, особливо в правобережній частині, ще з часів перебування у складі Литовської держави і Речі Посполитої, домінувало подвірне землеволодіння, що поширювалось на садиби, ниви і частково луки. Також у загальному користуванні селян були ліси, пасовища і води, що не підлягали переділам. В період козацького військового устрою значне поширення отримало хутірське землеволодіння, що обмежувало можливості столипінського реформування. Після скасування панщини селяни в Україні отримали як повні (тяглові) наділи, так і піші, що в 2-3 рази були меншими за площею, що створило проблему малоземелля.

Діяльність створених губернських і повітових землевпорядних комісій поширювалась на три категорії земель: надільні, селянського поземельного банку та казенні. Землевпорядкування на надільних землях було найбільш складним, оскільки кожен двір мав отримати в одному місці всю належну йому частку, що ускладнювалось неоднорідністю ґрунтового покриву та розміщенням надільних ділянок у черезсмужжі з купленими. Також діяльність цих комісій ускладнювалась незначною площею земель в розрахунку на одну особу (від 1 десятини в Подільській до 2,9 десятини у Таврійській губерніях), нестачею землемірів, значною розчленованістю рельєфу та ін.

Ціла низка чинників економічного, соціального і духовного характеру зумовила стримане ставлення українського селянства до столипінського землевпорядкування, хоча кількість тих, хто виходив з общини, зростала. Найбільш активно залишали общину малоземельні селяни з метою вигідно продати ділянку та переїхати до міста чи в Азіатську Росію, де вартість землі була набагато нижчою.

Найбільшого поширення в Україні при землевпорядкуванні отримала відрубна система, в процесі якої селянин залишався із своєю садибою на старому місці, а його польова ділянка виділялась на значній відстані. Селянин продовжував користуватись лісовими пасовищами, сіножатями і вигонами. Відрубна форма

господарювання була більш ефективною у порівнянні із хутірською, оскільки у відрубників були більш досконалі системи сівозмін, що гарантувало вищу врожайність культур, вони більш активно залучались у кооперативний рух (у відрубників – 64,1%, у хуторян з виселенням – 25,8%, хуторян без виселення – 23,8%) [6,12].

Противниками хутірської форми землевпорядкування, в першу чергу, були заможні селяни, які в селах мали обжиті садиби із господарськими будівлями та промисловими багаторічними насадженнями, що створювались працею багатьох поколінь. Хутірське землеволодіння руйнувало встановлені віками традиції: спільно відзначати свята та урочисті події, регулярно відвідувати церкву, а дітям – сільську школу. В більшості регіонів України хутірське розселення не відповідало ні природним, ні економічним умовам, ні історичним традиціям. Особливо в регіонах із недостатнім зволоженням ефективно хутірське землеволодіння було неможливе без оптимального водопостачання. За наявності тільки одних колодязів такі господарства були не в змозі вести товарне землеробство і тваринництво.

Станом на 1 січня 1915 р. в межах українських губерній кількість хуторів і відрубів була такою: на Катеринославщині – 74 495 (26% від загальної кількості селянських дворів), Харківщині – 71 333 (17,8%), Волині – 35 836 (11,1%), Київщині – 32 877 (7,8 %) [6]. Тодішня статистика не наводила окремих відомостей щодо хуторів і відрубників. За твердженням М. Огановського до 1912 р. хуторів було не більше 8%. Наприклад, у Новоград-Волинському повіті на 5,5 тис. відрубів, хуторів було тільки 867 [6,12]. На початок 1916 р. в Україні (без Волинської губернії) було подано клопотання про землевпорядкування від 1 280 172 селянських дворів (близько 32% від їхньої загальної кількості), підготовлено землевпорядних проектів – 841 265, а затверджено тільки 510 310. За весь період проведення столипінського землевпорядкування в Україні було землевпорядковано 382 668 хуторів і відрубів (близько 11% від загальної кількості дворів) [6,9].

Висновки. Ефективність сільськогосподарського землекористування в цей період залежала не від форми землеволодіння, а, в більшості, від розвитку товарно-грошових відносин, рівня розвитку кооперації, зв'язків з ринком, забезпеченості селян інвентарем, добривами, продуктивним посівним матеріалом і

плеємними тваринами, впровадженням багатопільних сівозмін, забезпеченості інфраструктурою.

Столипінське землевпорядкування не виправдало сподівань, оскільки не вдалось сформувати прошарок міцних індивідуальних власників землі (хуторян і відрубників). Навіть при помітному збільшенні врожайності основних сільськогосподарських культур у приватних землеволодіннях, аграрний сектор економіки царської Росії був відсталим у порівнянні з

Європейськими країнами. Реформа спричинила обезземелення селян, появу значного контингенту безробітних, різкого загострення соціальних відносин на передодні Першої Світової війни. Невирішеність земельного питання, невдоволеність спраглою до землі селянства створило сприятливе підґрунтя для маніпулювання селянською свідомістю лідерами радикальних течій, що було однією із причин виникнення революційної ситуації.

Література:

1. *Анфилов А. М.* Крестьянское хозяйство Европейской России в 1881-1904 г. / *А.М. Анфилов.* – М.: Наука, 1980. – 344 с.
2. *Бондаревський А. В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / *А.В. Бондаревський.* – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. – 128 с.
3. *Горлачук В. В.* Розвиток землекористування в Україні / *В.В. Горлачук.* – К.: Довіра, 1999. – 254 с.
4. *Горенко Л. М.* До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. / *Л.М. Горенко, Ю.П. Присяжнюк.* – Черкаси, 1996. – 286 с.
5. *Лько В.* Закарпатське село на початку XX ст. / *В. Лько* – Львів: Видавництво Львівського університету, 1973. – 181 с.
6. *Історія Українського селянства.* Нариси в 2-х томах. Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – 630 с.
7. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / *В.І. Марочко.* – К.: Наукова думка, 1995. – 342 с.
8. *Нариси історії Закарпаття.* – Т. 1 (3 найдавніших часів до 1918 р.). – Ужгород: Ужгородський державний університет, 1993. – 432 с.
9. *Овдін О. В.* Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916). / *О.В. Овдін:* Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
10. *Поріцький А.Я.* Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. / *А.Я. Поріцький.* – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.
11. *Присяжнюк Ю. П.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / *Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко.* // УДЖ., 2000, № 5. – С. 89-96.
12. *Статистика землевладення в 1905 году.* Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С. XXIX.
13. *Третяк А.М.* Земельна політика та земельні відносини: соціально-економічні і духовні аспекти розвитку. / *А.М. Третяк, В.М. Другак.* – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2007. – 186 с.
14. *Шевченко В.М.* Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX ст. / *В.М. Шевченко.* // УДЖ, 1996, № 1. – С. 70-82.
15. *Шульга І.Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / *І.Г. Шульга.* – Львів: Вид-во Львівського університету, 1965. – 266 с.
16. *Якименко М. А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / *М.А. Якименко.* // УДЖ, 1996, № 1. – С. 33-39.

Резюме:

Паньків З. ОСОБЕННОСТИ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ ПОСЛЕ ЛИКВИДАЦИИ КРЕПОСТНОГО СТРОЯ (1848-61 – 1914 ГГ.)

В статье проанализировано изменения в землепользовании разных частей Украины обусловленные ликвидацией крепостного строя, охарактеризовано сформированные виды сельских землевладений и результаты Столыпинского землеустройства.

Ключевые слова: землепользование, Столыпинское землеустройство, крепостной строй.

Summary:

Pan 'kiv Z. MAIN FEATURES OF LAND USE IN UKRAINE AFTER THE REPEL OF SERFDOM (1848-61–1914)

In this article the changes in land use of different parts of Ukraine after the repeal of serfdom are analyzed, also the formed species of country land use and the results of Stolupinskiy system of land use are characterized.

Key words: land use, Stolupinskiy system of land use, serfdom.